

بررسی گستره مصادیق نفی «ضرر» در فراز قرآنی ﴿لَا تُضَارَّ وَالِدَةُ بَوْلِدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ﴾ و ارتباط آن با کارکردهای خانواده

منصوره زارعان *

مریم قوجائی خامنه **

لیلا مرادعلی ***

چکیده

یکی از مهم‌ترین اصول فقهی مطرح در روابط خانواده، اصل «عدم ضرر» است. به این معنا که در روابط خانوادگی، رعایت حقوق و مصلحت افراد باید مورد توجه قرار بگیرد تا از ضرر رسیدن به ایشان جلوگیری شود. در تفاسیر فریقین در ذیل فراز ﴿لَا تُضَارَّ وَالِدَةُ بَوْلِدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ﴾ (بقره، ۲۳۳) که مرتبط با بحث «شیردهی فرزند» است، به موارد متعددی از ضررهای محتمل در روابط پدر، مادر و فرزند اشاره شده است. پژوهش حاضر با استفاده از روش تحقیق کیفی و تکنیک تحلیل مضمون به تبیین و تحلیل مصادیق آن پرداخته است. مصادیق در ۱۴ نوع ضرر، در دو فرض توجه به سیاق (طلاق) و بدون توجه به سیاق (شرایط معمول زناشویی) به دست آمد که با حذف موارد تکراری، ۹ مورد حاصل گردید. موارد یادشده در ارتباط با قابل تطبیق بر برخی از کارکردهای خانواده است که عبارت‌اند از: کارکرد زیستی، کارکرد عاطفی، کارکرد جنسی، کارکرد مراقبتی - حمایتی و کارکرد معیشتی - اقتصادی. در نهایت می‌توان چنین گفت که با رعایت حقوق افراد خانواده؛ پدر، مادر (در دو نقش همسری و والدینی) و فرزندان که در آموزه‌های دینی (آیات و روایات) مورد تأکید قرار گرفته‌اند، می‌توان به ثبات و تقویت کارکردهای خانواده یاری رساند.

واژگان کلیدی: اصل نفی عدم ضرر، آیه ۲۳۳ بقره، حقوق زوجین، حق شیردهی، حضانت، کارکرد خانواده.

* عضو هیات علمی پژوهشکده زنان دانشگاه الزهراء؛ m.zarean@alzahra.ac.ir

** دانش‌آموخته حوزوی (سطح ۴ تفسیر تطبیقی) دانشجوی دکترای رشته مطالعات زنان دانشگاه ادیان و مذاهب قم، محقق رسمی مرکز پژوهش‌های اسلامی معصومیه؛ m.ghojaei.kh@gmail.com

*** دانش‌آموخته حوزوی (سطح ۳ تفسیر و علوم قرآن) کارشناسی علوم قرآن و حدیث از دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)؛ leylamoradali66@gmail.com

مقدمه

خانواده مهم‌ترین نهاد اجتماعی و کانون اصلی رشد و تعالی انسان است. زن و مرد بر اساس قواعد حقوقی و با رعایت احکام اخلاقی، زندگی را در کنار هم آغاز کرده و در کنار هم به آرامش می‌رسند. کارکردهای مختلفی برای خانواده تعریف شده است که گاهی به علت بروز مشکلات درون و برون خانوادگی دچار آسیب می‌شوند. در بسیاری از آیات قرآن به کارکرد خانواده و همچنین بیان الزامات روابط اعضای خانواده نسبت به هم پرداخته شده است و به نوعی حقوق و تکالیف آنان نسبت به یکدیگر معین شده است. آیه ۲۳۳ سوره بقره، یکی از این آیات است که در فضای تقریر وظایف والدین نسبت به یکدیگر و نسبت به فرزند با تأکید بر مسئله «شیردهی» نازل شده است.

این آیه به موضوعات مهمی در رابطه با حقوق نوزادان، مادران و پدران در دوران شیرخوارگی می‌پردازد. از جمله؛ مدت کامل شیردهی، اختیاری بودن شیردهی در دو سال کامل، وظیفه پدر (وارث) نسبت به پرداخت نفقه متعارف به مادر، عدم تحمیل تکلیف بیش از توان پدر، واسپاری کودک به دایه و پرداخت حقوق وی. هرکدام از این موارد قابلیت بررسی از منظر فقهی، حقوقی و اخلاقی را دارد. مفسران در ذیل عبارت «... لَا تُضَارُّ وَالِدَهُ بِوَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ...» (بقره، ۲۳۳) که مرتبط با بحث «شیردهی فرزند» است، به موارد متعددی از ضررهای محتمل در روابط پدر، مادر و فرزند و لزوم نفی ضرر از افراد خانواده اشاره نموده‌اند. باتوجه به گستره وسیعی از مصادیقی که در

ذیل عبارت مذکور، مفسران بیان نموده‌اند، آنچه که در این پژوهش، به عنوان سؤال اصلی مورد بررسی قرار خواهد گرفت، گستره معانی و مصادیق مفهوم «نفی ضرر»، بر اساس تفاسیر فریقین در عبارت ﴿...لَا تُضَارَّ وَالِدَةُ يَوْلَدِهَا وَلَا مَوْلُودُ لَهُ يَوْلَدِهِ...﴾ و چگونگی ارتباط آن با کارکردهای خانواده است.

از پژوهش‌های مرتبط با موضوع آیه شیردهی و مصادیق نفی ضرر در عبارت مورد نظر، می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

- تبیین فقهی نظریه «وجوب شیردهی بر مادر و لزوم پرداخت هزینه‌های مرتبط با آن بر پدر»، سعید نظری توکلی، فاطمه کراچیان ثانی؛ در تدوین این مقاله از منابع مختلف فقهی و حقوقی متقدم و متأخر استفاده شده و به طور منسجم و دقیق ضمن تبیین نظریه‌های مختلف فقهی درباره حکم تکلیفی شیردهی مادر و پیامد وضعی آن، نظریه وجوب شیردهی بر مادر و تفاوت جایگاه مادر در دوره زناشویی و دوره جدایی مورد پذیرش قرار گرفته است.

- بازنگری در حقوق فقهی زنان (شیر و شیردهی) از دیدگاه قرآن و روایات، با بررسی تطبیقی دیدگاه مفسران و با محوریت آیه ۲۳۳ سوره مبارکه بقره، زهرا فیروزی‌نیا و خدیجه جلالی؛ در این نوشتار نیز با رویکرد تفسیری، به مسائل فقهی مرتبط با بحث شیردهی پرداخته شده است.

- مطالعه تطبیقی حق بر شیردهی و تغذیه با شیر مادر، سید مهدی کاظمی و زهرا مشایخی؛ در این مقاله به بررسی تطبیقی نقش دولت در اسناد بین‌المللی و حقوق ایران و بررسی تطبیقی حق و تکلیف شیردهی در فقه امامیه و عامه و نیز نظام حقوق ایران و سایر کشورهای اسلامی پرداخته و چنین نتیجه گرفته است که حقوق و آزادی‌های بنیادین مادر، بر حق عادی کودک بر تغذیه با شیر مادر مقدم است و دولت‌ها مکلف به رفع موانع در حوزه شیردهی هستند.

- بررسی فقهی آیه «لاتضار» در تربیت جسمی و روحی کودک، هشتمین کنفرانس بین‌المللی فقه، حقوق و پژوهش‌های دینی؛ در این مقاله، نویسنده با رویکردی تربیتی به لزوم توجه به عدم ضرر و آسیب رسیدن فرزندان و والدین تصریح می‌کند.

- پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد؛ «بررسی ابعاد فقهی تربیتی آیه لاتضار» (بقره، ۲۳۳)، تألیف: فاطمه محمودی (دانشگاه حکیم سبزواری، دانشکده الهیات و معارف اسلامی)؛ در پایان‌نامه مذکور، به تبیین بخشی از وظایف والدین با رویکرد فقهی پرداخته شده است. نویسنده با بررسی متون دینی مرتبط با آیه به اثبات اطلاق آیه و تجویز استعمال لفظ در بیشتر از یک معنا، و در نهایت امکان استفاده حکم تکلیفی رسیده است.

با جستجوی انجام شده مقاله، کتاب و یا پایان‌نامه‌ای که بر اساس تفاسیر به معناشناسی و تعیین مصادیق «نفی ضرر» در عبارت ﴿...لَا تُضَارُّ وَالِدَهُ بِوَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ...﴾ و تطبیق آن بر کارکردهای خانواده پرداخته باشند، یافت نشد.

در این پژوهش ابتدا به تبیین آیه، ارائه دیدگاه مفسرین مفسران در وجوه اعرابی عبارت موردنظر پرداخته خواهد شد و سپس معانی و مصادیق مفهوم «ضرر» بر اساس تفاسیر فریقین، بر کارکردهای خانواده منطبق گردیده و نتیجه نهایی پژوهش اعلام خواهد گردید.

۱. مفهوم‌شناسی

پیش از ورود به بحث به توضیح برخی از اصطلاحات پرداخته می‌شود:

۱-۱. نفی ضرر

معنای «نفی ضرر» مطرح شده در آیه ۲۳۳ بقره، از جهت لغت واضح است؛ اما قابل توجه است که از جهت معنای اصطلاحی، مرتبط باقاعده «لا ضرر»، است. قاعده «لا ضرر»، از مشهورترین قواعد فقهی به معنای نفی حکم ضرری در اسلام و برگرفته از حدیث مشهور نبوی است: «لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۸۰/۵؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۲۳۳/۳؛ حرعاملی، ۱۴۰۹: ۱۴/۲۶). در این روایت، ضرر به معنای نقصان و ضد نفع آمده است و شامل کلیه خسارت‌ها و زیان‌های وارد بر دیگری می‌شود و ضرار - بر وزن «فعال» مصدر باب مفاعله - دلالت بر اعمال طرفینی می‌کند و با توجه به قید طرفینی بودن، برای «ضرار» معانی مختلفی ارائه شده است (موسوی بجنوردی، ۱۴۰۱: ۱۴۱/۱؛ ابن اثیر جزری، ۱۳۶۷: ۸۲/۳).

۱-۲. خانواده

خانواده از پدیده‌ترین گروه‌های صمیمی است که از راه پیوند خونی یا زناشویی قانونی و شرعی تشکیل شده و بین اعضای آن روابط عاطفی و جنسی نظام‌مند حاکم است و افراد دارای نقش‌ها و مسئولیت‌های مشخصی مانند مراقبت اعضای بزرگسال از کودکان را برعهده دارند (گیدنز، ۱۳۸۱: ۴۲۴؛ پناهی، ۱۳۹۸: ۸).

۱-۳. کارکرد خانواده

هر جامعه‌ای برای حفظ بقا و استمرار خود در برابر تغییرات به وجود آمده نیازمند فعالیت‌های ضروری و خاصی است که از آن با عنوان «کارکرد» یاد شده است. کارکردهای اجتماعی توسط نهادهای اجتماعی متعددی انجام می‌شود و خانواده نیز

یکی از این نهادها است که در شکل های مختلف خود همواره کارکردهای معینی را داشته است (موسی زاده، ۱۳۹۳: ۳۵).

۲. تبیین آیه و وجوه احتمالی مفسران در مورد وجوه ترکیبی و معنایی فعل «لَا تُضَارَّ»

آیه مورد بحث (بقره، ۲۳۳) در ادامه بحث های مربوط به ازدواج و زناشویی و طلاق مطرح شده است و مسئله آن شیردهی (رضاع) است که با تعبیراتی بسیار کوتاه و فشرده، جزئیات مرتبط با شیردهی را تبیین می نماید: ﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُم بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

«و مادران (باید) فرزندان خود را دو سال تمام شیر دهند. (این حکم) برای کسی است که بخواهد دوران شیرخوارگی را تکمیل کند. و خوراک و پوشاک آنان (مادران)، به طور شایسته، بر عهده پدر است. هیچ کس جز به قدر وسعش مکلف نمی شود. هیچ مادری نباید به سبب فرزندش زیان ببیند، و هیچ پدری (نیز) نباید به خاطر فرزندش (ضرر ببیند). و مانند همین (احکام) بر عهده وارث (نیز) هست. پس اگر (در و مادر) بخواهند با رضایت و صوابدید یکدیگر، کودک را (زودتر) از شیر بازگیرند، گناهی بر آن دو نیست. و اگر خواستید برای فرزندان خود دایه بگیرید، بر شما گناهی نیست، به شرط آنکه چیزی را که پرداخت آن را به عهده گرفته اید، به طور شایسته بپردازید. و از خدا پروا کنید و بدانید که خداوند به آنچه انجام می دهید بیناست»^۱

۱. ترجمه فولادوند

در تفاسیر به خصوص تفاسیر ادبی و کتب اعراب القرآن، دو وجه در مورد وجوه ترکیبی فعل «لَا تُضَارُّ» در عبارت «لَا تُضَارُّ وَالِدَهُ يُولَدُهَا...» بیان شده است:

۲-۱. مجهول بودن فعل «لَا تُضَارُّ»

در برخی از تفاسیر به «مجهول» بودن فعل «لَا تُضَارُّ»، اشاره شده است که خود مشتمل بر دو حالت است:

۲-۱-۱. لا ناهیه

در صورتی که «لا» ناهیه باشد، فعل «لَا تُضَارُّ»، مجزوم به «لا» با علامت سکون خواهد بود که به علت خفیف بودن علامت «فتحه» در فعل مضاعف، مفتوح شده است که در این صورت فعل، منصوب بر فتح و مجهول خواهد بود. به این معنا که؛ نباید به سبب فرزند به مادر و پدر، ضرر زده شود (درویش، ۱۴۱۵: ۳۴۸/۱؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۳/۱۶۷-۱۶۸؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۳۰۱/۱). البته علاوه بر فتح، کسر نیز در همان موضع جزم بنابر تبعیت از لام الفعل مکسور جایز است (طبری، ۱۴۱۲: ۳۰۶/۲؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ۱۴۴/۱؛ نسفی، ۱۴۱۶: ۱/۱۸۴).

۲-۱-۲. لا نافیہ

در حالتی که «لا» را نافیہ بدانیم، معنای عبارت، خبری خواهد بود به این معنا که به مادر و پدر به سبب فرزند، ضرری نمی‌رسد؛ یعنی هیچ یک از زوجین نباید به خاطر فرزند دچار ضرر شوند (درویش، ۱۴۱۵: ۳۴۸/۱؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ۱۴۴/۱). در این صورت فعل، مرفوع و خبر است (ابوعبیده، ۱۳۸۱: ۷۵/۱) و معطوف بر لَا تُكَلِّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا است (طبری ۱۴۱۲: ۳۰۶/۲؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۳/۱۶۷-۱۶۸؛ زحیلی، ۱۴۱۱: ۳۵۷/۲). برخی هم به این نکته اشاره کرده‌اند که هرچند لا نافیہ و معنای آن خبر است، اما مراد از آن نهی است (ابن جزی، ۱۴۱۶: ۱۲۵/۱؛ سمرقندی، ۱۴۱۶: ۱۵۳/۱).

از بین این دو احتمال، لا ناهیه و مفتوح بودن فعل «لا تضار» اولویت دارد؛ زیرا به اجماع مسلمانان خداوند والدین را از ضرر رساندن به یکدیگر نهی کرده است (طبری ۱۴۱۲: ۳۰۶/۲؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ۱۴۴/۱؛ سبزواری، ۱۴۰۹: ۶۱/۴).

۲-۲. معلوم بودن فعل «لا تُضَارُّ»

گروهی از مفسران فعل «لا تُضَارُّ»، را معلوم معنا کرده‌اند و چنین عبارت را توضیح داده‌اند که هیچ‌کدام از مادر و پدر نباید به فرزند ضرری وارد کنند؛ نه مادر (به‌خاطر اختلاف با پدر) حق دارد به کودک ضرر زند، و نه پدر به‌خاطر اختلاف با مادر «لا تُضَارُّ وَالِدَةُ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ». یعنی، هیچ یک از این دو حق ندارند سرنوشت کودک را وجه‌المصالحه اختلافات خویش قرار دهند و بر جسم و روح نوزاد، ضربه وارد کنند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۸۹/۲؛ ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۲۰۷/۱؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲: ۳۱۳/۱۰).

برخی از مفسران به این نکته اشاره کرده‌اند که فعل لا تضار می‌تواند معلوم و یا مجهول باشد و نهایتاً در معنا تغییر خاصی ایجاد نخواهد شد و تفاوت فقط در لفظ خواهد بود (فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۱۱۱/۱؛ اشکوری، ۱۳۷۳: ۲۲۴/۱). با جمع‌بندی دو احتمال چنین به دست آمد که در فرض مجهول بودن، پدر و مادر محل ضرر هستند و در معلوم بودن فرزند و در مجموع سه عنوان مرتبط با احتمال نفی ضرر حاصل شد؛ پدر، مادر و فرزند. اما برای دست‌یابی به مصادیق ذکر شده برای «ضرر» - فارغ از معنای «نهی» و یا «نفی» - تفاسیر فریقین مورد مطالعه قرار گرفته است که در ادامه در ذیل تقسیم‌بندی انجام شده به گزارش آنها پرداخته خواهد شد.

۳. تبیین معنا و تعیین مصادیق ضرر

مفسران در ذیل فراز «لا تُضَارُّ وَالِدَةُ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ»، مصادیق مختلفی از ضرر را مطرح کرده‌اند؛ اما تفاوت عمده‌ای در بین مفسران وجود دارد و آن اینکه گروهی

به سیاق آیه مورد نظر که مباحث طلاق است، توجه نموده‌اند و گروهی فارغ از سیاق به تعیین مصادیق پرداخته‌اند.

۳-۱. تبیین معنا و تعیین مصادیق ضرر باتوجه به سیاق

هرچند در آیه مذکور بحثی از «طلاق» مطرح نشده است؛ اما گروهی از مفسران، آیه را در سیاق و فضای «طلاق» ترجمه و تفسیر کرده‌اند و «ضرر» مطرح شده در آیه را باتوجه به طلاق توضیح می‌دهند. موارد مطرح شده در تفاسیر را این گونه می‌توان دسته‌بندی نمود:

۳-۱-۱. ضرر به مادر

ضرر رسیدن به مادر یکی از وجوه در این آیه است که شامل مصادیق مختلفی است:

۳-۱-۱-۱. ضرر عاطفی به مادر

وقتی مردی زنش را طلاق داده و زن به جدایی بین خود و فرزند رضایت ندارد، نمی‌تواند با جدا کردن فرزند از او (در دوران شیردهی) به زن آسیب برساند درحالی که زن جدایی بین خود و فرزند را نمی‌خواهد و به آنچه که پدر از نفقه و پوشش به او می‌دهد، راضی است (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳/۱: ۱۹۸؛ شیبانی، ۱۴۱۳/۱: ۳۰۶-۳۰۷). در حقیقت در این تفسیر عبارت را در فضای سیاق طلاق معنا کرده است و اشاره به حق معنوی و حضانت مادر در دوران شیردهی دارد (فراء، ۱۹۸۰/۱: ۱۵۰؛ صنعانی، ۱۴۱۱/۱: ۱۰۷؛ طبری، ۱۴۱۲/۲: ۳۰۷)؛ به این معنا که پدر نباید به وسیله کودک به مادرش ضرر بزند و او را از حقوق واجبی که دارد، منع کند و یا در صورتی که مادر مایل است به بچه‌اش شیر دهد او را از مادرش بگیرد (طبرسی، ۱۳۷۲/۱: ۳۰؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۱۶۷/۳-۱۶۸). برخی از تفاسیر در ارتباط با همین مسئله به حقانیت و شایستگی مادر در شیردهی فرزند نسبت به دیگران اشاره کرده‌اند (سمرقندی، ۱۴۱۶/۱: ۱۵۳؛ طبرسی، ۱۴۱۲/۱: ۱۲۹؛ شیبانی، ۱۴۱۳/۱: ۳۰۷ و ۳۰۸) تا نیاز عاطفی وی نسبت به

فرزندش تأمین شود. در روایتی آمده است: «...مادر نسبت به زن دیگری که پذیرفته است فرزند را شیر دهد، حق بیشتری دارد» (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۴۷۱/۲۱؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸: ۳۵۴/۲-۳۵۳). امام صادق علیه السلام درباره حقوق مادر در شیردهی نیز فرمود: «هنگامی که مردی زنش را طلاق داد و او حامله بود مرد باید به او نفقه دهد تا زمانی که زایمان نماید و پس از حمل، اجرش را بدهد و به او ضرر نرساند مگر اینکه کسی را که اجرش از او کمتر است، بیابد، پس اگر مادر راضی به شیردهی شد پس او به فرزندش سزاوارتر است تا اینکه او را از شیر بگیرد (کلینی، ۱۴۰۷: ۴۵/۹؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۲۲۷/۱؛ حرعاملی، ۱۴۰۹: ۴۷۱/۲۱).

۲-۱-۳. ضرر مالی به مادر

در فرض جدایی و طلاق، گاهی مادر به سبب مسائل عاطفی خواهان شیردهی فرزند است، اما پدر از پرداخت نفقه مادر و فرزند (اجرت شیردهی) امتناع می‌کند یا از حد متعارف کمتر پرداخت می‌کند و این در حالی است که در هنگام طلاق، مشکلات مالی برای مادر به مراتب از مردان بیشتر است (خاکخور - سیدان، ۱۳۹۴: ۳۷). در تفاسیر به وجوب نفقه مادر بر پدر تا آخر دوران بارداری تصریح شده است. بعد از وضع حمل باید اجرت شیردهی را به مادر بپردازد مگر اینکه دایه هزینه کمتری نسبت به مادر طلب کند و اگر مادر به آن مقدار اجرت راضی بود، اولویت با مادر است؛ زیرا مادر نسبت به شیردهی فرزندش سزاوارتر است (عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۱۸۹/۱ و ۲۲۷؛ قمی مشهدی ۱۳۶۸: ۳۵۳/۲-۳۵۴؛ صادقی تهرانی، ۱۴۰۶: ۹۰/۴).

۲-۱-۳. ضرر به پدر

برای ضرر به پدر نیز می‌توان مواردی را بر اساس تفاسیر در فضای سیاق طلاق، برشمرد:

۳-۱-۲-۱. ضرر عاطفی به پدر

بعد از جدایی پدر و مادر، در فرضی که نگره داری فرزند با مادر است، وقتی فرزند به خاطر شیردهی با مادر انس و الفت و شناخت پیدا کرد، مادر فرزند را به او ندهد و مانع ارتباط فرزند با پدر شود و به این طریق ضرر عاطفی به پدر وارد کند (فراء، ۱۹۸۰: ۱۵۰/۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۸۹/۲).

۳-۱-۲-۲. ضرر روانی به پدر

در شرایطی که پدر و مادر با یکدیگر زندگی نمی کنند و فرزند شیرخوار نزد مادر است، بعد از انس گرفتن فرزند با مادر، در صورتی که به جهت ناتوانی مالی پدر، دایه ای برای نگره داری و شیردهی فرزند وجود ندارد، زن نباید فرزند را به پدرش بدهد تا به پدر ضرر برساند و از شیردادن به فرزند طفره برود؛ زیرا با گذشتن زمان و نگره داری مادر از فرزند، فرزند نسبت به او انس پیدا می کند و بعد نگره داری فرزند برای هر شخص دیگری اعم از پدر و یا دایه سخت خواهد شد (طبرانی، ۲۰۰۸: ۴۲۱/۱؛ بن جوزی، ۱۴۲۲: ۲۰۷/۱؛ جرجانی، ۱۳۷۸: ۲۹۵)؛ چرا که مردان معمولاً توان نگره داری از فرزند شیرخوار را ندارند. مسلماً نگره داری از فرزند شیرخواری که با مادر انس دارد، برای پدر بسیار سخت خواهد بود (قرطبی، ۱۳۶۴: ۱۶۷/۳-۱۶۸؛ مغنیه، ۱۴۲۴: ۳۵۸/۱-۳۵۹؛ صادقی تهرانی، ۱۴۰۶: ۹۰/۴).

پذیرش مسئولیت کامل حضانت می تواند فشار روانی زیادی بر پدر وارد کند، به خصوص اگر پدر شاغل باشد یا تجربه کافی در مراقبت از کودک نداشته باشد. این فشار روانی می تواند منجر به کاهش کیفیت مراقبت از کودک شود.

۳-۱-۳. ضرر به فرزند

ضرر به فرزند شیرخوار هم از مهم ترین مسائلی که در رابطه بین والدین و فرزند باید مورد توجه قرار بگیرد. به خصوص در شرایط طلاق که شرایط خاص و ویژه ای است و

تنها زن و شوهر نیستند که آسیب می‌بیند؛ بلکه اطرافیان آنان به خصوص فرزندان دچار آسیب‌های شدیدی می‌شوند.

۱-۳-۳. ضرر عاطفی به فرزند

در تفاسیر به ضرر عاطفی ناشی از ممانعت والدین از دیدار فرزند با پدر یا مادر، اشاره شده است. در برخی از متون تأکید شده است که مادر نباید فرزند را نزد پدر رها کند تا به فرزند ضرر برسد (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۵۲/۱) و در طرف مقابل هم مردان نباید حق حضانت و نگاهداری مادران را نادیده بگیرند. مادران نیز نباید پدر را از دیدار فرزندش محروم سازند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۸۹/۲). یعنی با ایجاد فاصله بین خود و فرزند نیازهای عاطفی او را نادیده بگیرد و فرزند دچار آسیب‌های عاطفی شود.

واگذاری مسئولیت نگه‌داری فرزند به پدر، سبب کاهش ارتباط با مادر و تأثیر منفی بر رشد عاطفی و روانی کودک خواهد شد و از سویی عدم آشنایی پدر با نیازهای کودک به خصوص در سنین پایین، می‌تواند منجر به نادیده‌گرفتن برخی از نیازهای کودک شود. از سویی کودک ممکن است نتواند خود را با تغییر محیط زندگی تطبیق دهد و این امر می‌تواند منجر به مشکلات رفتاری و عاطفی در کودک شود از سویی جایگاه قدرتی پدر و رفتار از موضع قدرت، معمولاً به کودک آسیب می‌رساند.

دوری از مادر، به خصوص در سنین کودکی، می‌تواند طیف وسیعی از مشکلات عاطفی، روانی و حتی رشدی (فردی - اجتماعی)، را برای فرزند ایجاد کند؛ زیرا ممکن است احساس کند که به اندازه کافی ارزشمند نیست که مادرش بخواهد در کنار او باشد. این احساس می‌تواند منجر به کاهش عزت نفس و اعتماد به نفس در کودک شود. از سویی دوری از مادر می‌تواند منجر به بروز مشکلات رفتاری مانند پرخاشگری، نافرمانی، شب‌ادراری و اختلالات خواب در کودک شود.

۳-۱-۳-۲. ضرر جسمی به فرزند

والدین نباید به خاطر اختلافات، طلاق و جدایی به فرزند ضرر بزنند. به این معنا که نباید مادر به بهانه‌های گوناگون از شیردادن کودک خودداری کند و به دلیل ناراحتی که از پدر دارد، به فرزندش شیر ندهد (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۵۲/۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۲: ۱۸۹/۲).

۳-۲. تبیین معنا و تعیین مصداق بدون توجه به سیاق

برخی از مفسران فارغ از سیاق آیات قبل و بعد، مسئله ضرر را به‌طور کلی مطرح کرده‌اند. مصادیق ارائه شده در مفهوم «ضرر» را چنین می‌توان برشمرد:

۳-۲-۱. ضرر به مادر

از مهم‌ترین مواردی که در تفاسیر به آن اشاره شده است، ضرر به مادر است که خود شامل موارد مختلفی است:

۳-۲-۱-۱. ضرر عاطفی به مادر

در رابطه بین مادر و فرزند شیرخوار، باید حقوق مادر حفظ شود. یکی از مهم‌ترین ضررهایی که ممکن است به مادر وارد شود، محروم کردن مادر از شیردهی است در واقع پدر نباید مانع شیردادن مادر به فرزندش شود؛ زیرا موجب ناراحتی مادر می‌شود. این حالت زمانی پیش می‌آید که مادر در خانواده حضور دارد و جدایی پیش نیامده و پدر بر اساس اختیار خود، فرزند را برای شیردهی به شخص دیگری به‌غیراز مادر می‌سپارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۸۹/۲؛ حویزی، ۱۴۱۵: ۲۲۷/۱؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۴۱۲/۲).

۳-۲-۱-۲. ضرر جنسی به مادر

در ذیل عبارت موردنظر، روایتی وارد شده است که والدین را از وارد کردن ضرر جنسی

به یکدیگر به بهانه ضرر به فرزند شیرده به جهت بارداری مجدد و یا وارد شدن ضرر به جنینی که مادر در شکم دارد، منع می‌کند. منظور روایت از ضرر، عدم برقراری رابطه جنسی است. از امام باقر و امام صادق علیهما السلام نقل شده است: «لَا تُضَارَّ وَالِدَةُ» مرد نباید به خاطر داشتن بچه شیرخوار و ترس حاملگی از جماع با زن دوری کند (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۲/۱؛ حویزی، ۱۴۱۵/۱: ۲۲۷؛ بحرانی، ۱۴۱۵: ۴۴/۱).

۳-۲-۱-۳. ضرر مالی به مادر

پدر نباید با ترک اتفاق به مادر، ضرر مالی بزند و او را در مضیقه قرار دهد. مطمئناً مادری که از جهت نفقه در مضیقه است. از جهت جسمی و روانی به او ضرر وارد می‌شود و توان نگه‌داری مطلوبی در مورد فرزند نخواهد داشت (ماتریدی، ۱۴۲۶: ۱۸۰/۲).

۳-۲-۲. ضرر به پدر

در شرایط معمول زندگی نیز ممکن است تا عدم رعایت مسائلی به پدر ضرر وارد شود یا به عبارتی حقوق وی مورد توجه قرار نگیرد که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌کنیم.

۳-۲-۲-۱. ضرر مالی به پدر

در غیر از فضای طلاق و در شرایط معمول زندگی، مادر نباید به جهت شیردهی فرزند طلب مالی خارج از وسع شوهر داشته باشد تا به واسطه شیردهی به فرزند به پدر ضرر مالی وارد کند.

مادر نباید با تکلیف بیش از حد معمول به پدر در ایام شیردهی، به پدر خسارت مالی وارد کند؛ یعنی برای پرداخت نفقه پدر را تحت فشار مالی قرار داده و از او چیزی را که از نظر رزق و لباس غیر عادلانه است مطالبه کند تا به او زیان برساند (طبری، ۱۴۱۲: ۳۰۷/۲؛ ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹: ۴۳۰/۲؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۷۹/۱-۲۸۰؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۱۶۷/۳-۱۶۸). همچنین ضرر مالی به دلیل درخواست‌های خارج از توان مرد (طبرسی، ۱۴۱۲: ۱۲۹/۱؛ جرجانی،

۱۳۷۸/۲:۳۷۹؛ مراغی، بی تا: ۱۸۸/۲).

گاهی هم ضرر مالی به این صورت است که مادر از شیردهی امتناع می کند تا پدر با گرفتن دایه جهت شیردهی دچار ضرر مالی شود (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹: ۴۳۰/۲؛ طبرسی، ۱۴۱۲: ۳۰۱/۱؛ خطیب، ۱۳۸۸: ۲۷۸/۱).

۲-۲-۳. ضرر جنسی به پدر

طبق روایتی که اشاره شد منظور از ضرر، عدم مجامعت زوجین است که هر دو دچار ضرر جنسی می شوند. در واقع به بهانه ضرر به فرزند، زوجین از رابطه جنسی ممانعت می کنند (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۲/۱؛ حویزی، ۱۴۱۵: ۲۲۷/۱؛ بحرانی، ۱۴۱۵: ۴۴/۱؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸: ۳۵۳/۲-۳۵۴؛ فضل الله، ۱۴۱۹: ۳۲۹/۴).

از امام باقر و امام صادق علیه السلام نقل شده است: «لَا تُضَارَّ وَالِدَةُ» مرد نباید از جماع با زن به جهت ترس از حاملگی و داشتن بچه شیرخوار، دوری کند زن هم نباید از ترس حاملگی خودش را از مرد دریغ کند؛ زیرا سبب ضرر مرد می شود. نتیجه اینکه نباید به خاطر شیردادن به فرزند، پدر دچار ضرر شود (طبرسی، ۱۴۱۲: ۱۵۲/۱؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۱۱۱/۱؛ شبیر، ۱۴۰۷: ۲۳۶/۱).

۳-۲-۳. ضرر روانی به پدر

گاهی مادر در نگهداری و مراقبت از کودک کوتاهی نموده و فکر پدر را به خود مشغول می سازد (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹: ۴۳۰/۲؛ طبرسی، ۱۴۱۲: ۳۰۱/۱) و پدر تحت اذیت و آزار روانی قرار می گیرد.

۳-۲-۳. ضرر به فرزند

گاهی با تمام و دل بستگی که بین والدین و فرزند وجود دارد، آسیب هایی از ناحیه پدر یا مادر به فرزند وارد می شود.

۱-۳-۲-۳. ضرر جسمی به فرزند

اگر مادر مسئولیت شیردهی فرزند را پذیرفته است و یا در شرایطی شیردهی بر او واجب شده است، مادر نباید با ممانعت از شیردادن به فرزند به او ضرر برساند. چون سلامت جسمی فرزند به این شیر وابسته است. در مورد پایان دوره شیردهی هم در همین آیه تذکر داده شده است که باید مصلحت فرزند در نظر گرفته شود. والدین اگر بخواهند قبل از دوسالگی فرزند را از شیر بگیرند هر دو (پدر و مادر) باید راضی باشند و کودک نیز نباید متضرر شود در واقع باید مصلحت فرزند در نظر گرفته شود (ابن عطیه، ۱۴۲۲: ۳۱۳/۱۰؛ میبدی، ۱۳۷۱: ۶۳۲/۱۰). والدین نباید به فرزند آسیبی برسانند (راوندی، ۱۴۰۵: ۳۶/۲؛ فاضل-مقداد، ۱۳۷۳: ۲۳۳/۲). به این معنا که مادر شیردادن فرزندش را ترک کند (طوسی، ۱۳۸۲: ۲/۲۵۸؛ طبرسی، ۱۴۰۵: ۵۸۲/۱) و جایز نیست مادر فرزندش را از خود جدا کند (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۴۱۳/۲).

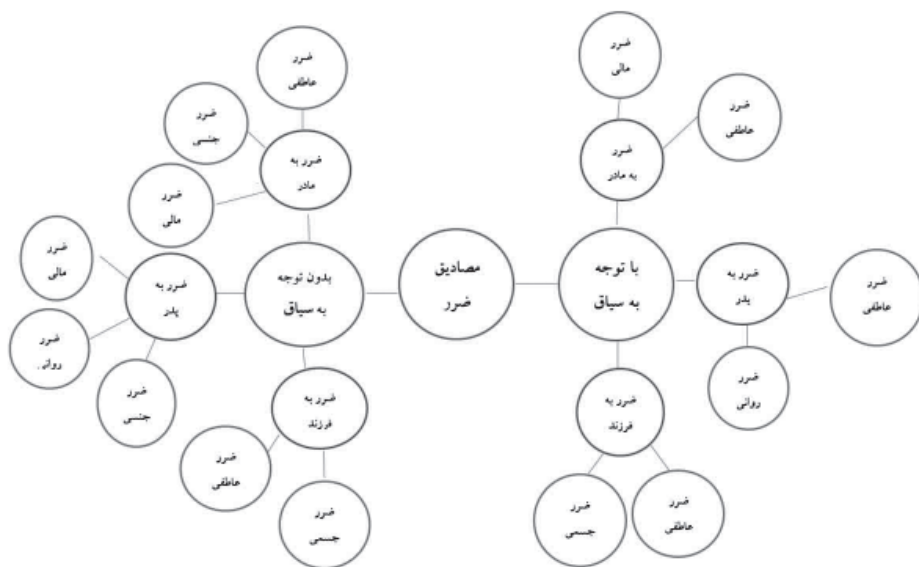
عدم پرداخت نفقه از سوی پدر هم به صورت غیرمستقیم بر سلامتی فرزند تأثیرگذار است؛ زیرا سلامتی کودک تا زمانی که فقط شیر مادر استفاده می‌کند در گرو سلامتی مادر است و زمانی که غیر از شیرمادر، از غذاهای دیگر هم مصرف می‌کند باید از سوی پدر نفقه بگیرد (سیوطی، ۱۴۰۴: ۲۸۷/۱؛ شبر، ۱۴۰۷: ۲۳۶/۱؛ رشیدرضا، ۱۴۱۴: ۴۱۳/۲؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۳۲۹/۴-۳۳۱).

۲-۳-۲-۳. ضرر عاطفی به فرزند

گذشته از سلامت جسمی، سلامت روانی و عاطفی فرزند هم به شدت به مسئله شیردهی وابسته است و این به جهت اوج ارتباط عاطفی بین مادر و فرزند شیرخوار است. پس هم مادر نباید به بهانه‌های گوناگون از شیردهی ممانعت کند و از سویی پدر هم نباید وقتی مادر راضی به شیردهی فرزند است نباید فرزند را از مادر جدا کند (ابن ابی حاتم، ۴۳۰/۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۸۹/۲).

ابن عاشور به نکته‌ای روان‌شناختی در مورد آزار و اذیت و ضرر رسیدن به پدر و مادر توجه می‌دهد به این معنا که فرزند تکه‌ای از وجود انسان است و زمانی که پدر و مادر دچار رنجش عاطفی شوند، حتماً فرزند هم دچار ضرر خواهد شد (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۴۱۳/۲). از سویی با توجه به روابط محکمی که بین والدین و فرزند وجود دارد، وقتی یکی از والدین می‌خواهد از طریق کودک به دیگری ضرر وارد کند در حقیقت به خودش ضرر زده است، چرا که ضرر زدن به فرزند ضرر زدن به خود والدین است (مغنیه، ۱۴۲۴: ۳۵۹/۱؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۳۲۹/۴-۳۳۱).

علامه فضل‌الله با اشاره به قاعده لاضرر و تطبیق آن بر روابط خانواده، چنین توضیح می‌دهد که فردی (مادر یا پدر) که حق حضانت و نگه‌داری از فرزند را دارد، نباید طرف مقابل را از ملاقات یا مراقبت عاطفی از او منع کند، زیرا این موارد مصداق اضرار است. محدودیت‌های ایجاد شده تأثیر زیادی بر روحيات، روان‌شناسی و احساس امنیت کودک می‌گذارد (فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۳۲۹/۴-۳۳۱). نمودار حاصل از موارد فوق را این‌گونه می‌توان ترسیم نمود:

۱۴ نوع ضرر در دو فرض توجه به سیاق (طلاق) و بدون توجه به سیاق (شرایط معمول زندگی) به دست آمد که با حذف موارد تکراری (در توجه به سیاق و یا بی توجه به سیاق)، ۹ نوع ضرر، حاصل خواهد شد.

۴. تطبیق مصادیق منع از «ضرر» بر کارکردهای خانواده

خانواده به عنوان یک نهاد اجتماعی در هر نظام فرهنگی و اجتماعی دارای کارکردهایی است که با وجود آنها خانواده معنا می یابد. وجود این کارکردها موجب می شود قواعد و مقررات شکل گیرد (حکمت نیا، ۱۳۹۰: ۷۵). با تغییر این کارکردها چه بسا شکل خانواده تغییر کند و یا تحول اساسی پیدا کند.

کارکردهای خانواده مطلوب، شامل کارکردهای زیستی (تأمین نیازهای اساسی؛ نفقه)، کارکردهای اقتصادی، کارکردهای تربیتی، کارکردهای آموزشی و کارکردهای مراقبتی و حمایتی (عاطفی و معنوی) است (موسی زاده، ۱۳۹۳: ۷۳؛ فاراب، ۱۳۹۶: ۶۱؛ هاشملو، ۱۳۸۳: ۳۴) که هر کدام موارد و مصادیقی را شامل می شود. ثبات یا اختلال نظام خانواده ارتباط مستقیمی با ماهیت این کارکردها و میزان تحقق آنها بستگی دارد (ابراهیمی پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۰۱).

جامعه مانند یک ارگانیسم می کوشد در برابر تغییر مقاومت کند و خودش را در حالت تعادل و توازن نگه دارد (بستان نجفی، ۱۳۹۰) بنابراین، برای حفظ بقا و استمرار خود در برابر تغییرات به وجود آمده نیازمند فعالیت های ضروری و خاصی است که از آن با عنوان کارکرد یاد شده است. کارکردها توسط نهادهای اجتماعی مختلفی انجام می شود و خانواده نیز یکی از این نهادها است که در شکل های مختلف خود همواره کارکردهای معینی را داشته است (موسی زاده، ۱۳۹۳: ۸۲؛ خراسانی، ۱۴۰۲: ۲۳؛ چراغی کوتیانی، ۱۳۸۸: ۷۶).

باتوجه به تولد فرزند و وجود نوزاد شیرخوار در خانواده، کارکردهای موردانتظار از

خانواده دچار تغییراتی می‌شود. در این دوران تمرکز خانواده بیشتر بر نیازهای نوزاد است و سبب افزایش نقش‌های والدینی می‌شود و نیاز است که همسران با شرایط جدید سازگاری پیدا کنند. مهم‌ترین کارکردها در این دوران را چنین می‌توان برشمرد:

۱-۴. کارکرد زیستی

در بستر خانواده باید امکان زیستی هر یک از اعضای خانواده امکان‌پذیر باشد. تأمین نیازهای نوزاد اساسی‌ترین کارکرد خانواده در این دوران است. خانواده باید نیازهای جسمی، عاطفی و شناختی نوزاد را برآورده کند و فرصت‌هایی برای تحریک حواس و رشد شناختی نوزاد فراهم کند. کارکرد زیستی ناظر به تأمین نیازهای جسمی و معیشتی است که در الزام نفقه به آن توجه شده است.

وجوب تأمین نفقه زن و فرزند بر مرد خانواده نیز به همین جهت است. در آیه شریفه به وجوب نفقه مادر شیرده و همچنین شیردهی فرزند اشاره شده است. موارد تأکیدی همچون شیردهی فرزند در مدت دو سال، عدم ظلم به فرزند به جهت وجود اختلافات و لزوم مشاوره و توافق در پایان‌دادن به شیردهی در کمتر از دو سال، بر اهمیت این موضوع دلالت دارد.

به همین جهت است که در متون تفسیری و روایات به این نکته اشاره شده است که تأمین شیر برای فرزند از طریق مادر یا دایه (در صورت عدم شیردهی مادر) واجب است تا حق فرزند بر شیرخوردن حفظ شود و سلامت جسمی او در مخاطره قرار نگیرد. قابل توجه است که باتوجه به مطالب بیان شده از تفاسیر در هر دو فرض برقراری زناشویی و وقوع طلاق بر این حق فرزند و همچنین مادر تأکید شده است.

تغذیه با شیر مادر از حقوق بنیادین و اولیهٔ کودکان بر تغذیه و متضمن مصالح عالی وی است و محروم‌سازی آنها از شیر مادر، هم به سبب ضایع کردن حقوق آنها و هم به واسطه آسیب‌های جسمی و روانی که به کودک وارد می‌کند، غیراخلاقی است (پناهی،

۱۳۹۸: ۱۵۵؛ مختاریان و همکاران، ۱۳۹۶: ۶). دوران شیرخواری به لحاظ تحول زیستی و روان شناختی از حساس ترین و مهم ترین دوره های زندگی هر فرد به شمار می رود.

۲-۴. کارکرد عاطفی

ارضای نیاز عاطفی از دیگر کارکردهای خانواده است. والدین و فرزندان نقش بسیار مهمی در ارضای نیازهای عاطفی متقابل ایفا می کنند. همراهی زن و شوهر در خانواده می تواند این آرامش را به وجود بیاورد و در صورت عدم هماهنگی زوجیت این کارکرد وجود نخواهد داشت. شیردهی، رابطه ای دوسویه میان مادر و کودک است که از یک طرف حقی برای مادر جهت تغذیه فرزند با شیر مادر ایجاد می کند و ازسوی دیگر از جمله حقوق کودک است که نیازهای عاطفی وی را تأمین می نماید.

اهتمام اسلام به برآوردن نیازهای عاطفی فرزندان و والدین از شواهد فراوانی برخوردار است. توجه به نیازهای عاطفی فرزند و والدین (پدر و مادر هر دو) در اکثر متون تفسیری در ذیل آیه شیردهی موردتوجه قرار گرفته است.

در ذیل آیه شریفه، تأمین نیازهای عاطفی پدر، مادر و فرزند مورد تأکید است. در مورد مادر، شیردادن به کودک برای مادر یک حق است مادر می تواند از شوهر بخواهد برای شیردادن به فرزند به اولویت بدهد و فرزند را برای شیردهی به شخص دیگری نسپارد. حمایت عاطفی از مادر، در این دوران بسیار مهم است، زیرا ممکن است با چالش های زیادی مانند کمبود خواب، تغییرات هورمونی، و فشارهای روانی ناشی از مراقبت از نوزاد مواجه باشد.

در مورد فرزند هم ارتباط نزدیک مادر و کودک موجب تشکیل و تحکیم پیوند مادر - نوزاد می شود و نیاز کودک به ارتباط عاطفی و گرم را برآورده می کند (پناهی، ۱۳۹۸: ۱۵۵). شیردادن به کودک بهترین زمینه برای شکل گیری دلبستگی ایمن به مادر است. در بین ماه های ۷ تا ۲۴ ماهگی دلبستگی عمیقی بین مادر و کودک ایجاد می شود و

ارتباط قوی شکل می‌گیرد. کودکان به طور طبیعی نیاز دارند که مادر نیازهای عاطفی، روانی و جسمانی آنها را برآورده کند و در هر لحظه‌ای که نیاز داشته باشند، در کنارشان باشد و در سایه این تعامل به آرامش و اطمینان روانی برسند. جدایی کودک از مادر در دوران کودکی در صورتی که مدتی طولانی باشد، باعث اضطراب در کودک خواهد شد و نتایجی مشابه غم ازدست دادن یک عزیز را به بار خواهد آورد (بالبی، ۱۳۸۹: ۵۶).

دو سال نخست زندگی کودک و نوع رابطه‌ای که با مادر دارد، بسیار مهم و تعیین‌کننده است و اگر سرمایه‌گذاری عاطفی لازم انجام نگیرد، ممکن است مشکلات جدی در فرایند شکل‌گیری شخصیت کودک و فرایندهای روانی او ایجاد شود. این دلبستگی ایمن، پایه و اساس سلامت روان و روابط اجتماعی آینده نوزاد را شکل می‌دهد (وندر زندن، ۱۳۸۶: ۱۳۳).

اهتمام اسلام به تأمین نیازهای عاطفی فرزندان و والدین از شواهدی برخوردار است. سفارش‌های فراوان در رابطه ابراز محبت والدین نسبت به فرزندان و یا هم‌بازی شدن با آنها به طور ضمنی بر نقش مهم حمایت عاطفی والدین از فرزندان در رشد شخصیت آنان دلالت دارد (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۲۰۱/۱۵-۲۰۴، ۲۰۷؛ مجلسی، ۱۴۰۷: ۲۸۵/۴۳-۲۸۶؛ همان: ۱۹۴). اسلام با توجه به این نیاز به پدران و مادران جامعه اسلامی توصیه می‌کند: «کودکان را دوست داشته باشید و با آنان مهربان باشید» (مجلسی، ۱۴۰۷: ۹/۱۰) و اصولاً محبت و مهربانی به فرزند و توجه به نیازهای روانی او را از عوامل رحمت الهی بر انسان، دانسته است (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۹۸/۱۳).

۴-۳. کارکرد جنسی

پاسخگویی به نیاز جنسی و تنظیم رفتارهای جنسی همسران در نگاه اسلام، از کارکردهای اساسی خانواده شمرده شده است (بستان، ۱۳۹۰: ۱۰۱). به تعبیری محیط خانوادگی باید دارای آمادگی کامل برای کامیابی زن و شوهر از یکدیگر باشد و اگر

در این امور زن یا مردی کوتاهی کند مورد سرزنش و نکوهش صریح اسلام قرار می‌گیرد (مطهری، ۱۳۷۲: ۲۶۶). «مسائل جنسی در زناشویی، نقش مهمی را بازی می‌کنند و داشتن روابط جنسی مطلوب از ضروریات هر خانواده است. اغلب اشکالات خانوادگی مستقیماً یا به طور غیرمستقیم معلول ناسازگاری‌های جنسی بوده و عامل جنسی در سعادت زناشویی نقش مهمی را بازی می‌کند (استون-استون، ۱۳۷۸: ۲۱۳-۲۱۴). همسران باید خود را در برابر نیازهای جنسی همسران‌شان مسئول بدانند و با بهانه‌های غیرعقلی و غیرشرعی از ادای این تکلیف سرباز نزنند.

اهمیت کارکرد جنسی خانواده به اندازه‌ای است که در صورت نبود آن، قواعد حقوقی و مقررات در خانواده به طرفین اجازه می‌دهد که به زندگی مشترک پایان دهند. به طور نمونه ماده ۱۱۲۲ قانون مدنی به زن اجازه می‌دهد که در صورت وجود عیوبی در مرد، نکاح را فسخ نماید. عیوب مذکور در این ماده همگی مربوط به ارضای جنسی است (حکمت‌نیا، ۱۳۹۰: ۷۶). شبیه این وضعیت در مورد عیوب جنسی زن هم وجود دارد (ماده ۱۱۲۳ قانون مدنی) و ازسوی دیگر برای حفظ این کارکرد ضمانت اجرای کیفری در نظر گرفته شده است.

همان‌گونه که قبلاً در ضرر جنسی به پدر و مادر در صفحات قبل بیان شد، در ذیل عبارت «لا تضار والدة بولدها ولا مولود له بولده» در تفاسیر شیعی با استناد به روایتی به مسئله عدم جواز چشم‌پوشی از نیاز جنسی همسر به بهانه داشتن فرزند شیرخوار و ترس از بارداری زن اشاره شده است (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۲/۱؛ حویزی، ۱۴۱۵: ۲۲۷/۱؛ بحرانی، ۱۴۱۵: ۴۴/۱؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸: ۳۵۳/۲-۳۵۴؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۳۲۹/۴).

علت اشاره شده در روایت ترس از بارداری مجدد از سوی مرد یا زن گفته شده است، هرچند که قابل تسری به دلایل دیگر هم است. به خصوص در عصر حاضر که امکانات مختلفی برای پیشگیری از بارداری وجود دارد، دلایل دیگری می‌تواند موجب امتناع از رابطه جنسی شود.

نکته‌ای که باید به آن توجه داشت، این است که امتناع از رابطه جنسی پیامدهایی همچون؛ کاهش صمیمیت و دوری عاطفی، ایجاد نارضایتی و سرخوردگی، کاهش اعتماد به نفس در زوجین، ایجاد تنش و اختلاف و در برخی موارد زمینه‌ساز خیانت جنسی - عاطفی همسران شود.

بعد از تولد نوزاد، ممکن است به دلیل تمرکز زیاد بر نوزاد، رابطه جنسی همسران دچار آسیب شود. اما باید مراقب بود که والدین باید از حقوق و تکالیف جنسی نسبت به یکدیگر غافل نشوند.

۴-۴. کارکرد مراقبتی - حمایتی

زندگی خانوادگی، نوعی زندگی اجتماعی است که بر پایه تعاون و همبستگی و همکاری اعضا سامان می‌یابد. همان‌گونه که در زندگی اجتماعی، انسان‌ها بدون یاری همدیگر نمی‌توانند نیازهای زیستی و روانی خود را برآورده سازند، در زندگی خانوادگی نیز اعضا برای برآورده شدن نیازهایشان به یاری یکدیگر نیازمندند.

کارکرد مراقبتی - حمایتی (در ابعاد مختلف معنوی، عاطفی و معیشتی) هرچند به تمام اعضای خانواده مربوط می‌شود؛ اما در مورد کودکان و سالمندان اهمیت بیشتری دارند. این کارکرد مراقبت و حمایتی هماهنگ با امور روانی، اخلاقی و حقوقی است (ابراهیمی‌پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۴۵؛ بستان، ۱۳۹۰: ۱۱۶). نقش مراقبتی و حمایتی پدر و مادر نسبت به فرزند، مراقبت‌های زیستی، روانی و معنوی از فرزندان و سایر اعضای خانواده را شامل می‌شود.

کارکرد حمایتی خانواده به دو قسمت اقتصادی و غیراقتصادی تقسیم می‌شود. مقررات مالی برای برخی از اعضای خانواده همچون شوهر و پدر تکلیف و در مقابل برای زن و مادر و فرزند حق ایجاد می‌کند که در کارکرد معیشتی - اقتصادی به آن اشاره می‌شود. حمایت غیرمالی هم در قالب نهادهایی همچون ولایت، حضانت

و قیومیت مطرح شده است (حکمت‌نیا، ۱۳۹۰: ۱۷۱). در مباحث حقوقی اسلامی از کارکرد حمایتی نسبت به فرزند به عنوان «حق حضانت» یاد می‌شود. «حضانت» از اصل مسئولیت‌پذیری نشئت می‌گیرد که یکی از اصول مهم نظام حقوقی خانواده است (حکمت‌نیا، ۱۳۹۰: ۱۴۱). یکی از حقوق مادر نسبت به فرزند داشتن حق حضانت است. این حق در برابر پدر و دیگر خویشان است. یعنی باوجود حق حضانت مادر، پدر نمی‌تواند فرزند را از مادر جدا کند (خویی، ۱۴۱۰: ۱۰۲/۸). حضانت، حق و تکلیف والدین نسبت به فرزند و از نقش‌های مشترک (نجفی، بی‌تا: ۳۸۳/۳۱) و در راستای مصالح کودکان است.

حضانت دارای دو بعد مادی و معنوی است. مراد از بُعد مادی حضانت، همان نگهداری کودک و رشد جسمی و فیزیکی اوست و منظور از بعد معنوی حضانت، تربیت کودک و ارتقای رشد معنوی و اخلاقی وی است. مسئله تغذیه کودک و به تبع آن شیردادن مادر به وی ازجمله لوازم اولیه رشد کودک است که در بعد مادی حضانت (نگهداری) لحاظ می‌گردد.

قرآن کریم در آیه مورد بحث نظام مراقبتی از طفل شیرخوار به خوبی مصالح طفل، زن و شوهر و خانواده را از ابعاد مختلف موردتوجه قرار داده است. مسئولیت مراقبت از فرزندان در چند سال اولیه زندگی بر عهده خانواده‌هاست. اسلام به وجوب شیردادن مادر به فرزند شیرخوار در مواردی که زندگی او به شیر مادر بستگی دارد، تأکید کرده است (فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۲۶۱/۱).

کارکرد مراقبتی و حمایتی از نوزاد به هر دوی والدین تعلق می‌گیرد؛ اما تأکید اسلام بر مراقبت زنانه است که مرتبط با تفاوت‌های طبیعی جنسیتی میان زن و مرد و تبیینی غایت‌شناختی استوار است که بر محور کارکردهای مثبت تفکیک وظایف زن و مرد دور می‌زند در نتیجه اسلام به این موضوع به عنوان یک اولویت مهم و نه یک امر الزامی می‌نگرد (بستان، ۱۳۹۰: ۱۱۳).

برخلاف مورد حضانت که حق مادر از لوازم تکلیف اوست، شیردادن به فرزند به واقع «حق» مادر است؛ اگر او بخواهد از این حق استفاده کند پدر یا مقام عمومی نمی تواند مانع او شود؛ ولی هرگاه مایل نباشد، اجبار او امکان ندارد (کاتوزیان، ۱۳۹۳: ۲/۱۳۵). مضافاً بر اینکه این حق مادر، حقی است که دارای ماهیت مطالبه است و از این رو مادر می تواند از شوهر بخواهد برای شیردادن به فرزند، به او اولویت دهد و فرزند را برای شیردادن به زن دیگری نسپارد (صفایی و امامی، ۱۳۹۱/۱۳؛ حکمت نیا، ۱۳۹۲/۲۷؛ موسوی الخمینی، ۱۴۳۴: ۲/۲۷۹). در این خصوص گفته شده چون مادر در مقایسه با دیگران، نسبت به فرزند خود مهربان تر است، دارای نوعی حق تقدم در شیردهی به کودک خود است (سمرقندی، ۱۴۱۴: ۲/۲۳۳) که در متون تفسیری نیز به آن اشاره شد.

۵-۴. کارکرد معیشتی - اقتصادی

یکی از نقش های اساسی در خانواده نقش سرپرستی و مدیریت در خانواده و بنا بر آیه قوامیت (نساء، ۳۴) شامل وظایفی همچون رهبری، اتخاذ تصمیمات مهم و نهایی و مسئولیت مالی خانواده است که بر عهده گذاشته شده است. از دیرباز، یکی از کارکردهای مهم خانواده کارکردهای اقتصادی بوده است و اعضای آن برای تأمین نیازهای معیشتی مشترک با یکدیگر همکاری می کنند. همواره تأمین معیشت فرزندان از وظایف پدر و در نبود پدر به عهده اجداد پدری است. در واقع پدر موظف به تأمین نیازهای مادر (خوراک و پوشاک) و فرزند است (نظری توکلی، کراچیان ثانی، ۱۳۹۵: ۱۱۵) و شایسته این است که زن هم در رفع نیازهای معیشتی خانواده به شوهر خود به ویژه با انجام دادن کارهای خانگی یاری برساند (حراملی، ۱۴۰۹: ۱۴/۱۴، ۲۴). در گزاره های دینی ضمن اینکه مردان مدیر و مسئول خانواده معرفی شده اند، زنان هم تشویق به مشارکت سازنده با مردان شده اند تعداد روایاتی که نشانگر لزوم همکاری و مشارکت زن با مرد در سامان بخشی خانواده آمده، بسیار زیاد است به گونه ای که در

برخی روایات از عدم سازگاری زن با شوهر و تحمیل خواسته‌های نامتعارف بر شوهر مذمت شده است (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۱۶/۴). بدین ترتیب رابطه حمایت معیشتی میان زن و شوهر را دوسویه ترسیم کرده است. همکاری و مساعدت زنان با مردان امری اخلاقی و عامل پایداری خانواده است. مطالعات نشان می‌دهد که رعایت حقوق همسران، تقسیم کار و مسئولیت‌پذیری از یک سو و روحیه فداکارانه، همکاری و دلسوزانه همسران از سویی دیگر از علائم کارآمدی خانواده است (صفورایی پاریزی، ۱۳۸۸: ۳۴). عملکرد اعضای خانواده و میزان پایبندی آنها بر عملکرد دیگر اعضا نیز تأثیرگذار است و این همان اصل وابستگی و ارتباط متقابل است (ابراهیمی پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۰۲). وجوب حق شیردهی (اجره الرضاع) و نفقه مادر بر پدر که در آیه به آن اشاره شده است، هرچند به ظاهر یک امر حقوقی و احترام به کار مادر است؛ اما ازسوی دیگر رعایت حال کودک است که مادر با خیال راحت بتواند به دور از دغدغه معاش به امر کودک رسیدگی کند. ازاین‌رو درباره پدر واژه مولود له آورده شده است تا به این امر توجه کند که پدر برای رعایت حق کودک چنین کاری انجام می‌دهد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۸۷/۲).

نتیجه

باتوجه به متون تفسیری در ذیل فراز «لَا تُضَارَّ وَالِدَةُ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودُهُ لَهُ بِوَلَدِهِ»، گستره وسیعی از معانی و مصادیق برای مفهوم «ضرر» مطرح شده است که با حذف موارد تکراری قابل‌ارائه در ۹ مورد است. در این موارد به حقوق پدر، مادر و فرزند در ابعاد جسمی، روانی، عاطفی، جنسی و مالی در دو فرض توجه به سیاق «طلاق» و بدون توجه به آن توجه شده است. در تمام این موارد اصولی همچون مودت، معاشرت به معروف و رعایت مصالح قابل احساس است که سبب ایجاد مسئولیت‌هایی برای پدر و مادر شده است.

نکته دیگر اینکه هرچند این عبارت طور خاص به دوران شیرخوارگی اشاره دارد، اما می‌توان از آن به عنوان یک قاعده کلی برای جلوگیری از ضرر و زیان در روابط والدین و فرزندان در تمام ابعاد زندگی استفاده کرد.

موارد به دست آمده بر برخی از کارکردهای خانواده همچون؛ کارکرد زیستی، کارکرد عاطفی، کارکرد جنسی، کارکرد مراقبتی - حمایتی و کارکرد معیشتی - اقتصادی قابل انطباق است. با تمسک به آیه شریفه و توجه به مصادیق احصا شده در مفهوم «ضرر» می‌توان از آسیب رسیدن به کارکردهای مذکور پیشگیری نمود که این مهم با آموزش آموزه‌های اسلامی در بحث حقوق افراد در خانواده قابل دستیابی است.

منابع

- * قرآن کریم، ترجمه مکارم شیرازی.
۱. ابراهیمی پور، قاسم و همکاران (۱۳۹۹)، شاخص های خانواده مطلوب از دیدگاه اسلام، قم، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.
 ۲. ابن ابی حاتم (۱۴۱۹ق)، تفسیر القرآن العظیم، مکتبه نزار مصطفی الباز، ریاض.
 ۳. ابن جزی، محمد بن احمد (۱۴۱۶ق)، التسهیل لعلوم التنزیل شركة دار الأرقم بن أبي الأرقم، بیروت.
 ۴. ابن اثیر جزری (۱۳۶۷)، النهایة فی غریب الحدیث و الأثر، قم، مؤسسه اسماعیلیان.
 ۵. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۲۲ق)، زاد المسیر فی علم التفسیر، دارالکتاب العربی، بیروت.
 ۶. ابن عاشور، محمد طاهر (۱۴۲۰ق)، تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور، مؤسسه التاریخ العربی، بیروت.
 ۷. ابن عطیه، عبدالحق بن غالب (۱۴۲۲ق)، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون، بیروت.
 ۸. ابو عبیده، معمر بن مثنی (۱۳۸۱)، مجاز القرآن، قاهره، مکتبه الخانجی.
 ۹. استون، هانا و استون، آبراهام (۱۳۷۸)، پاسخ به مسائل جنسی زناشویی (ترجمه: طراز الله اخوان)، تهران: انتشارات رسا.
 ۱۰. اشکوری، محمد بن علی (۱۳۷۳)، تفسیر شریف لاهیجی، دفتر نشر داد، تهران.
 ۱۱. بالبی، جان (۱۳۸۹)، دل بستگی و فقدان: (دل بستگی، جلد اول)، ترجمه: محمد علی مهدوی، تهران: انتشارات رشد.
 ۱۲. بحرانی، هاشم بن سلیمان (۱۴۱۵ق)، البرهان فی تفسیر القرآن، موسسه البعثة، قسم الدراسات الإسلامیه، قم.
 ۱۳. بستان (نجفی)، حسین، جامعه شناسی خانواده با نگاهی به منابع اسلامی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
 ۱۴. بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ق)، أنوار التنزیل و أسرار التأویل (تفسیر البیضاوی)، دار احیاء التراث العربی.
 ۱۵. پناهی، علی احمد (۱۳۹۸)، نقش زن و مرد در خانواده با رویکرد اسلامی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
 ۱۶. جرجانی، حسین بن حسن (۱۳۷۸)، جلاء الأذهان و جلاء الأحزان (تفسیر گازر)، دانشگاه تهران، تهران.
 ۱۷. چراغی کوتیانی، اسماعیل (۱۳۸۸)، رویکرد اسلام به چهار کارکرد مهم خانواده، معرفت، شماره

۱۸. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، *وسائل الشیعه*، مؤسسة آل البيت علیه السلام.
۱۹. حکمت نیا، محمود (۱۳۹۰)، *حقوق زن و خانواده*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۰. خاکخور، طاهره- سیدان، فریبا (۱۳۹۴)، *تجربه زیسته زنان مطلقه*، چاپ اول، تهران، جامعه‌شناسان.
۲۱. خراسانی، فاطمه (۱۴۰۲)، *مجله دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی*، سال ششم، شماره ۶۴، شهریور.
۲۲. خسروانی، علیرضا (۱۳۹۰)، *تفسیر خسروی*، کتاب فروشی اسلامیة، تهران.
۲۳. خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۰ق)، *منهاج الصالحین*، مدینه العلم، قم.
۲۴. درویش، محی الدین (۱۴۱۵ق)، *اعراب القرآن الکریم و بیانه*، الارشاد، حمص.
۲۵. رشیدرضا، محمد، دارالمعرف (۱۴۱۴ق)، *تفسیر القرآن الحکیم الشہیر بتفسیر المنار*، بیروت.
۲۶. زحیلی، وهبه (۱۴۱۱ق)، *التفسیر المنیر فی العقیدة و الشریعة و المنهج*، دارالفکر، دمشق.
۲۷. زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق)، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل*، دارالکتاب العربی، بیروت.
۲۸. سمرقندی، نصر بن محمد (۱۴۱۶ق)، *تفسیر السمرقندی المسمی بحر العلوم سمرقندی*، دارالفکر، بیروت.
۲۹. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۰۴ق)، *الدر المنثور فی التفسیر بالماثور*، کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله، قم.
۳۰. شبر، عبدالله (۱۴۰۷ق)، *الجواهر الثمین فی تفسیر الکتاب المبین*، شرکة مكتبة الالفین، کویت.
۳۱. شببانی، محمد بن حسن (۱۴۱۳ق)، *نهج البیان عن کشف معانی القرآن*، نشر الهادی، قم.
۳۲. صادقی تهرانی، محمد (۱۴۰۶ق)، *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه*، فرهنگ اسلامی، قم.
۳۳. صفورایی پاریزی، محمد مهدی (۱۳۸۸ق)، *صله رحم و کارآمدی خانواده*، راه تربیت، شماره ۹.
۳۴. صنعانی، عبدالرزاق ابن همام (۱۴۱۱ق)، *تفسیر القرآن العزیز المسمی*، دارالمعرفة، بیروت.
۳۵. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۱۲ق)، *تفسیر جوامع الجامع*، حوزه علمیه قم، مرکز مدیریت، قم.
۳۶. (۱۳۷۲)، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، ناصر خسرو، تهران.
۳۷. طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ق)، *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دارالمعرفة.
۳۸. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق)، *المبسوط الخلاف*، جامعه مدرسین، قم.
۳۹. (بی تا)، *التبیین فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۴۰. عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه (۱۴۱۵ق)، *تفسیر نور الثقلین*، قم، اسماعیلیان.
۴۱. عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰)، *تفسیر العیاشی*، مکتبة العلمیة الاسلامیة، تهران.
۴۲. فاضل، مقداد بن عبدالله (۱۳۷۳)، *کنز العرفان فی فقه القرآن*، مرتضوی، تهران.

۴۳. فراء، یحیی بن زیاد (۱۹۸۰)، معانی القرآن (فراء)، الهيئة المصرية العامة للكتاب، قاهره.
۴۴. فضل الله، محمد حسین (۱۴۱۹ق)، من وحی القرآن، دار الملائک، بیروت.
۴۵. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۴۱۵ق)، تفسیر الصافی، مکتبه الصدر، تهران.
۴۶. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۴۱۸ق)، الأصفی فی تفسیر القرآن، مرکز النشر التابع لمکتب الإعلام الإسلامی، قم.
۴۷. قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴)، الجامع لأحكام القرآن، تهران، ناصر خسرو.
۴۸. قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا (۱۳۶۸)، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۴۹. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، اصول کافی، قم، جامعه مدرسین.
۵۰. گیدنز، آنتونی (۱۳۸۱)، سیاست، جامعه شناسی و نظریه اجتماعی، تهران، نشر نی.
۵۱. ماتریدی، محمد بن محمد (۱۴۲۶ق)، تأویلات أهل السنة (تفسیر الماتریدی)، دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون، بیروت.
۵۲. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار الجامعه لدرر اخبار الأئمة الأطهار عليه السلام، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ مؤسسه التاريخ العربی.
۵۳. مختاریان، طاهره، فرهود، داریوش، مالیر، مریم، مختاریان، طیبه (۱۳۹۶)، ضرورت اخلاقی تغذیه با شیر مادر و پابندی به حقوق نوزادان، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال دوازدهم، شماره ۱.
۵۴. مطهری، مرتضی (۱۳۷۲)، تعلیم و تربیت از نظر اسلام، قم، نشر صدرا.
۵۵. مغنیه، محمد جواد (۱۴۲۴ق)، التفسیر الکاشف، دارالکتاب الإسلامی، قم.
۵۶. مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ق)، تفسیر مقاتل بن سلیمان، دار احیاء التراث العربی بیروت.
۵۷. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱)، تفسیر نمونه، دارالکتب الإسلامیه، تهران.
۵۸. موسوی خمینی، سید روح الله (۱۴۳۴ق)، تحریر الوسیله، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
۵۹. موسوی سبزواری، محمد (۱۴۱۹ق)، ارشاد الاذهان الی تفسیر القرآن، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت.
۶۰. موسوی سبزواری، عبدالاعلی (۱۴۰۹ق)، مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن، عبدالاعلی، دفتر سماحه آیت الله العظمی السبزواری، بی جا.
۶۱. موسی زاده، زهره (۱۳۹۳)، خانواده پژوهی، تهران، دانشگاه امام صادق عليه السلام.
۶۲. میبدی، احمد بن محمد (۱۳۷۱)، کشف الاسرار و عدة الابرار، تهران، امیرکبیر.
۶۳. نجفی، محمد حسن (بی تا)، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

۶۴. صفایی، سیدحسین، امامی، اسدالله (۱۳۹۳)، *حقوق خانواده*، تهران، مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
۶۵. نسفی، عبدالله بن احمد (۱۴۱۶ق)، *تفسیر النسفی مدارك التنزیل و حقایق التاویل*، دار النفائس، بیروت.
۶۶. نظری توکلی، سعید، کراچیان ثانی، فاطمه (۱۳۹۵)، تبیین فقهی نظریه «وجوب شیردهی بر مادر و لزوم پرداخت هزینه‌های مرتبط با آن بر پدر»، *فقه و اصول*، سال چهل و هشتم، شماره پیاپی ۱۰۶ پاییز.
۶۷. واندروزدن، جیمز (۱۳۸۶)، *شد انسان (ترجمه: حمزه گنجی)*، تهران: انتشارات ساوالان.
۶۸. هاشملو، حسن یوسف‌زاده (۱۳۸۳)، *نظریه‌های کارکرد خانواده یا عملکرد خانواده*، جایگاه خانواده در غرب، معرفت، شماره ۸۰.